

УДК 811.161.2:81'373

О.М. ТУРЧАК,
*кандидат філологічних наук, доцент
кафедри політології, соціології та гуманітарних наук
Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля*

ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ СКЛАДНИХ ОКАЗІОНАЛЬНИХ ЛЕКСЕМ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНОМОВНОЇ ПРЕСИ КІНЦЯ ХХ століття)

Подано аналіз складних okazіональних лексем, зокрема іменників та прикметників, які функціонують в україномовних газетах та журналах кінця ХХ ст. Увагу зосереджено на їхній словотвірній структурі та семантичних особливостях. Констатується факт, що найбільш активними способами творення okazіональних іменників та прикметників є композиція, юкстапозиція та зрощення. Зазначається, що словотвірна структура okazіональних складних слів досить прозора й переважно не виходить за межі традиційних утворень.

Ключові слова: *оказіоналізм, okazіональність, складне okazіональне слово, композиція, юкстапозиція, зрощення.*

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у мові преси значно активізувалися okazіональні утворення, що зумовлено багатьма чинниками екстралінгвального та інтралінгвального характеру. Серед них слід виділити демократизацію усіх галузей суспільного життя, формування нових соціально-економічних відносин, прагнення знайти нові засоби передавання інформації, тенденцію до експресивності, економію знакових засобів вираження тощо.

Оказіоналізми неодноразово ставали об'єктом дослідження мовознавців. Великий інтерес для лінгвістів становить словотвірний аспект okazіональних лексичних одиниць, оскільки вони є специфічною категорією, яка ілюструє шляхи та форми розвитку мови окремого періоду, відображає взаємодію між мовою та мовленням, оновлює словотвірну й образну можливість української мови. До проблем okazіонального словотвору зверталися М.А. Богданов, Г.М. Вокальчук, О. Земська, М. Калніязов, В. Лопатін, Р. Намітокова, І. Плотницька, І. Улуханов, Л. Шеляховська, Н. Янко-Триницька та ін.

Цінним мовним матеріалом для дослідження okazіональної лексики є преса. Бажання журналістів висловитися неординарно й влучно сприяє появі в засобах масової інформації великої кількості okazіоналізмів. Особливість цих новотворів полягає в тому, що, залишаючись за межами повсякденної комунікації, вони відображають у своїй структурі найбільш типові тенденції сучасного українського словотвору.

Словотвірні можливості okazіональної лексики в мові преси досліджували Г. Богданович [2], М. Калніязов [3], О. Серебряков [5], О. Стишов [6], Л. Ферм [7]. Вони визначали способи творення okazіоналізмів, продуктивність та непродуктивність способів, типів і моделей okazіонального словотвору, їх відповідність словотвірним типам мови.

Оскільки okazіоналізми характеризуються структурною та семантичною строкатістю й демонструють резервні можливості словотвірної системи української мови, то на кожному етапі розвитку мовознавчої науки залишаються невирішеними питання, які потребують подальшого розгляду. Зокрема дискусійними є питання про межі okazіональності, про місце

оказіоналізмів серед інших новотворів, їх значення для дослідження словотвірних особливостей сучасної української мови.

Предметом нашого дослідження є семантичні та словотвірні особливості складних okazіоналізмів в україномовній пресі кінця ХХ ст.

Складних okazіональних одиниць на сторінках періодики велика кількість. Це пояснюється тим, що вони є найбільш економним засобом позначення різноманітних реалій і понять матеріального та духовного життя народу. За словами Б. Белової, «форма складного слова дозволяє досягти лаконічного, економного, сконцентованого вираження» [1, с. 212].

На думку І. Арнольда, О. Мешкова, П. Царьова, складні слова характеризуються великою кількістю okazіональних утворень за рахунок того, що вони «орієнтовані на синтаксис». Це дає змогу сприймати складні слова «не стільки як засоби вираження нових реалій, скільки як засоби уявлення одного й того самого змісту за допомогою різноструктурних одиниць» [4, с. 123].

Словотвірна структура okazіональних складних слів досить прозора й переважно не виходить за межі традиційних утворень. Але особливість сполучуваності компонентів у мовленні дає можливість стверджувати їхню okazіональну природу. Складні okazіоналізми характеризуються різним ступенем okazіональності, який залежить від семантичної та структурної цілісності, лексико-синтаксичних рис компонентів та зв'язку новотвору з контекстом.

Найчисленнішу групу досліджуваних одиниць становлять іменники та прикметники.

Особливе місце серед способів утворення складних okazіоналізмів посідає композиція.

Аналізований матеріал дає можливість стверджувати, що okazіональні іменники-композиції утворені переважно на базі вільних словосполучень шляхом основоскладання, досить часто із суфіксацією. При цьому основи поєднуються за допомогою інтерфіксів *о, е, є*. Зокрема активізувалися утворення іменників, що позначають абстрактні назви, поняття та процеси. Переважна більшість таких композитів виникла на основі підрядних словосполучень, що продукуються за словотвірним зразком «іменник + дієслово»: **бюджетотворення, духозрушення, оконамилування, саловіншування, реформотворчість, мискоборство, указотворчість**.

За словотвірним зразком «іменник + дієслово» утворюються назви осіб за певним видом заняття, діяльністю та професією: **вогнеборець, вогнеграй, золотосець, оскароносець, правопродовжувачка**.

Наприкінці ХХ ст. в мові преси надзвичайно активізувалися іменники за словотвірним зразком «прикметник + іменник»: **броненбустгальтер, бронелосини, білочубчик, киевоцентризм, металовандал, наркоздобич, нафтодолар, нафтохалевник, олігархопарк**.

Подібні утворення відзначаються особливою змістовністю завдяки складовим компонентам, що у сполученні набувають нового семантичного значення, напр.: *Борис Клименко слушно вважає, що Київ як «мать городов руських» мусить стати і батьком всеукраїнського саловіншування* (УМ. 15.08.00).

Такі композиції виникають як наслідок авторських уявлень про певні події. Наведені okazіоналізми не тільки передають в економній формі особисте бачення різноманітних явищ, понять, а й інтенсифікують висловлювання. Наприклад: *І дещо символічно, що свій перший матч «Шахтар» Прокопенка 29 листопада проведе саме з одвічним вітчизняним «золотосецем» – кийвським «Динамо»* (УМ. 19.11.99). *Націонал-демократи в олігархопарку* (ЗВУ. 13.10.00).

Спостерігається зростання okazіональних універбатів зі скороченим початковим компонентом прикметникового походження від слів **екологічний, телевізійний, політичний, енергетичний, артистичний, національний**.

Найбільша кількість okazіональних новотворів виникає з компонентом **еко: екопано-рама, еконовини, екородина, екополіцейський, екожурналістика**. Поява слів із компонентом **еко** зумовлена станом сучасної екології та екологічної ситуації, що склалася у світі. Переважна більшість цих утворень має нейтральний характер. Наприклад: *Взвод екополіцейських проти армії забруднювачів* (Д. 1993. № 2).

Оказіоналізми з іншими усіченими компонентами трапляються на сторінках періодики рідше. Наприклад: **енерголеді, енергоострів, телетуфта, телеодкровення, телемиттєвість, політбомба, політбол, артбуфет, нац'євнух**.

Такі оказіоналізми відображають світовідчуття та світобачення журналістів. Частина їх має прозору й зрозумілу семантику, напр.: *Найпікантніше ж з цього те, що рейтинги подібних «заповідних» програм свідчать явно, невідворотно і безапеляційно: глядач не дивився і не дивиться подібну телетуфту* (Д. 18.09.98). *Наряд міліції і «хлопці в цивільному» заблокували входні двері, на всяк випадок готуючись відтіснити розгнівані маси від «політакторів», а вони все не з'являлись* (Г. 26.02.98).

Серед оказіональних прикметників, утворених композицією, переважна більшість суфіксально-складних утворень: **блокросійський депутат, верховнорадівський сценарій, вузькорухівський інтерес, гнучкошиєнківська еластичність, лампасоносний герой, новолеонідівський період, референдумоборча кампанія**. Виникнення таких оказіоналізмів зумовлюється тенденцією до лаконізму мовлення, коли в одне слово об'єднуються синтаксично розчленовані найменування. Журналісти активно використовують подібні утворення з метою надання різних семантичних відтінків явищам, особам та предметам. Наприклад: *Реалізація ж верховнорадівського сценарію почалася зі слухання інформації уряду про виконання Постанови Верховної Ради України від 21 березня 1995 року «Про незадовільний соціальний захист населення у зв'язку з підвищенням тарифів на житлово-комунальні послуги»* (УМ. 07.04.95).

Мова преси кінця ХХ ст. засвідчує, що досить активним способом творення оказіоналізмів є словоскладання. Як відомо, цей спосіб поділяється на зрощення та юкстапозицію.

Велику групу юкстапозитів становлять іменні сполучення, одна частина яких прикладка, що поєднується з пояснюваним елементом: **депутат-«багатоверстатник», напівобласть-напівдержава, преса-жебрак, пофігіст-рекетня, продюсерство-менеджеризм, птах-«поверненець», квітка-розвідник**. Такі новотвори відзначаються змістовною цілісністю, їхні компоненти доповнюють один одного й у сполученні набувають нового семантичного значення, переважно зрозумілого й без контексту.

Оказіональні юкстапозити об'єднують в одному слові семантично далекі, логічно несумісні або протилежні поняття: **гільютина-референдум, гурман-еротоман, жебрак-мільйонер, напівпустеля-напівоаза, терорист-жартівник**. Такі слова сприяють конденсованому вираженню думки внаслідок редуkcії плану вираження вихідної синтаксичної структури. Вони є стилістично виразними, їх експресивність досягається максимальною віддаленістю компонентів складного слова. Наприклад: *Проте загроза стати «жебраком-мільйонером», як це вже було в нашій історії, підштовхує кожну людину думати і діяти відповідно до мінливих умов життя* (ГУ. 1993. № 56).

Характерно, що переважна більшість юкстапозитів має двоосновну структуру, але зрідка спостерігаються й оказіональні одиниці з кількох компонентів: **християнин-державник-унітарист-прибічник, яничар-манкурт-хахол-перевертень**. Такі оказіоналізми виявляють неабияке мистецьке авторське вміння передати в одному слові ціле речення або кілька речень. Наприклад: *Так, на хвилі бурхливих дискусій про правизну чи лівизну партії, ставлення лібералів до унітаризму і православ'я, християнин-державник-унітарист-прибічник тотальної приватної власності Олег Соскін подав у відставку з посади президента Ліберальної партії* (УМ. 19.05.95).

Серед юкстапозитів у мові преси кінця ХХ ст. помічено певну кількість оказіональних утворень із першим словом **шоу**: **шоу-бій, шоу-видовище, шоу-покруч, шоу-соловейко, шоу-фан**. Наведені юкстапозити відзначаються влучністю й дотепністю. Це дає підстави стверджувати, що журналісти постійно перебувають у пошуках нових слів, які реалізують їхнє чуття сучасної мовної стихії. Наприклад: *Вітчизняних шоу-соловейків представлятимуть... А втім, ви всіх їх пречудово знаєте – на відміну від зарубіжних, склад українських учасників «Таврійських ігор» залишається незмінним ось уже кілька років поспіль* (УМ. 11.07.00). *Дійшло до шоу-покруча Верки Сердючки. Ніколи б не подумав, що деякі діячі української культури принизяться до того, щоб переспати на сердюччинім дивані* (СП. 1999. Ч. 3). *За підтримки рекламної агенції Bates Ukraine, монстра музичної індустрії Zinteco, компанії «Таврійські ігри» і столичного центру дозвілля «Кінопалац» з 15 липня*

по 12 серпня у чотирьох найбільших курортних містах – Одесі, Судаку, Алушті та Ялті – відбуватимуться грандіозні **шоу-видовища** (УМ. 07.07.00).

У зв'язку зі зниженням ціннісно-етичних орієнтирів та моралі, у пресі з'явилася значна кількість okazіоналізмів із першим компонентом **секс: секс-бізнес, секс-марафон, секс-скандал**. Семантика їхня чітка та прозора, а експресивність – беззаперечна, оскільки вони яскраві й виразні, чим і привертають увагу читачів. Наприклад: *Кримський спікер наводить шухер у секс-бізнесі* (УМ. 06.07.00). *Маючи намір задовольнити за 10 годин 300 чоловіків, блондинка Керсті відводить на кожного учасника секс-марафону по 2 хвилини* (УМ. 10.08.00).

Численну групу юкстапозитів становлять okazіональні прикметники, переважна більшість яких має двоосновну структуру. Okazіональні прикметники-юкстапозити відзначаються семантичною місткістю, емоційністю та авторським сприйняттям описуваного. Серед них можна виділити okazіональні прикметники, що характеризують особу, предмет або явище з різних боків, можна помітити поєднання близьких за значенням слів або несумісних чи протилежних. Наприклад: **залізо-завісний період, куртуазно-казиношна група орієнтації, претензійно-фейлетонна назва, романтично-самовпевнена молодість, рубльово-незалежно видання, глузливо-саркастичний блазень, складнувато-обтяжлива назва, імпотентно-войовнича більшість, комуністично-мафіозна структура, неспроможнوخиялий інститут, традиційно-шлюбний вік**.

Okazіональні прикметники-юкстапозити можуть передавати складну синкретичну ознаку. Такі утворення переважно містять кілька прикметників, значення яких доповнюють, уточнюють або протирічають одне одному, але завжди з цього багатоманіття утворюється неповторна, індивідуальна характеристика когось або чогось. Наприклад: *Органи сертифікації парфумерно-косметичної продукції повинні постійно тримати на контролі якість духмяно-приємно-різнобарвного вмісту флакончиків та пляшечок, які заповнили наш ринок* (УМ. 24.02.95).

Зрощення є результатом універбації кількох синтаксично зв'язаних слів, які не втрапили своєї граматичної структури. Особливістю таких okazіоналізмів є те, що закінчення та інші показники граматичного значення компонентів словосполучення не опускаються, а застигають і зберігаються в новотворі. Отже, виникає граматично оформлене нове слово, так би мовити, сконденсований новотвір, що належить до певної частини мови. Слід зауважити, що зрощення може бути як чистим: **«Пан-сам-склепав», свій-у-дошку-хлопець, теле-радіо-матусі**, так і в поєднанні із суфіксацією: **комувнизівець, міжсобойчик, ніколиненападайник, щодеколишник**.

Ефективність okazіоналізмів, утворених зрощенням, визначається насамперед умінням журналіста знайти незвичні поєднання коренів, основ або слів. Наприклад: *Це репертуар всюдисущої теле-радіо-матусі, яка щовечора бажає малюкам: «На добраніч, діти!»* (Бр. 1999. Ч. 1). *Автобуси «Пан-сам-склепав» залишаться в минулому* (УМ. 17.02.95). *Ну не вміщується Святослав у жодні християнські рамки, ні у пацифічну концепцію, що, мовляв, Україна і українці ніколи нікого не завойовували! Хоробрий, войовничий, що хоч з ним роби, ніяк його образ не пасує до псевдомиролюбної концепції. А у походи ходив такі, що його сину Володимиру й онуку Ярославу і не снилися, не те що нашим «ніколиненападайникам»* (Ч/Т. 09.08.96).

Okazіоналізми, утворені зрощенням, можуть виникати не лише від українських слів, а й від слів та компонентів іншомовного походження: **авто-, інфра-, мега-, міні-, кіно-, відео-, аудіо-**. Наприклад: **автопірнання, відеопрокатник, кіноідол, кіноманія, мегавибори, мінібізнесмен, мінілігарх, міні-футболіст, міні-шоу-передача**. Вони є свідченням намагання журналістів нестандартно, оригінально висловитись або змалювати своєрідність події чи ситуації. Наприклад: *У дитинстві Вірджині Ледуайєн мріяла бути «сумішшю з Анни Каріш, Сімони Синьоре, Ізабелль Юппер, Енн Бенкрофт та Кетрін Хепберн». Тепер, у 23 роки, в очах її фанів вона є чимось більшим за копію колишніх кіноідолів* (УМ. 08.07.00). **Мегавибори** у Венесуелі. У неділю 11 млн. мешканців Венесуели мали за завдання на загальних виборах повністю оновити всі владні структури країни. Тут одночасно проводилися вибори президента, 165 депутатів парламенту, 23 губернаторів штатів та кількох сотень депутатів штатів та мерів міст (УМ. 01.08.00).

Отже, як бачимо, велике значення для виникнення окказіоналізмів мають нові соціальні умови, зумовлені демократизацією суспільного життя, відмовою від мовних штампів і прагненням відтворити справжню дійсність. Мова преси кінця ХХ ст. засвідчує, що складні окказіоналізми можуть утворюватися різними способами, зокрема композицією, зрощенням, юкстапозицією. Зазначені дериваційні процеси є переконливим свідченням великих словотвірних можливостей української мови.

Таким чином, вивчення способів творення окказіоналізмів дає можливість простежити не лише сучасний розвиток словотвірної системи української мови, а і його перспективи. У майбутньому слід буде з'ясувати, як впливає поява окказіоналізмів на розвиток лексичної та словотвірної системи української мови. Для цього слід здійснити комплексний аналіз індивідуально-авторських новотворів у різних стилях сучасної української мови та дати їхню порівняльну характеристику.

Список використаної літератури

1. Белова Б.А. Сложное окказиональное слово в поэтической речи / Б.А. Белова // Вопросы языкознания и сибирской диалектологии. – Томск: Изд-во ТГУ, 1977. – Вып. 7. – С. 212–216.
2. Богданович Г. Специфика индивидуально-авторского словообразования (окказиональное словообразование) на страницах газет в постсоветскую эпоху / Г. Богданович // Проблемы взаимодействия языков и культур в посткоммунистических странах Центральной и Восточной Европы. – К.: Рідна мова, 1999. – С. 60–65.
3. Калниязов М.У. Окказиональные и потенциальные слова в языке современной периодики (Суффиксальные имена существительные): автореф. дис. ... канд. филол. наук / М.У. Калниязов. – М., 1978. – 19 с.
4. Кубрякова Е.С. Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи / Е.С. Кубрякова, А.М. Шахнарович, Л.В. Сахарный. – М.: Наука, 1991. – 240 с.
5. Серебряков А.Н. О некоторых сложных окказиональных образованиях и их стилистических функциях (По материалам прессы 60–70-х годов) / А.Н. Серебряков // Актуальные вопросы лексики, словообразования, синтаксиса и стилистики современного русского языка: научные труды. – Куйбышев, 1973. – Т. 120. – С. 94–98.
6. Стишов О. Окказіоналізми у мові сучасних мас-медіа / О. Стишов // Культура слова. – К.: Наукова думка, 2001. – Вип. 59. – С. 72–76.
7. Ферм Л. Особенности развития русской лексики в новейший период (на материале газет) / Л. Ферм. – М.: UPPSALA, 1994. – 238 с.

Умовні скорочення

Бр – Берегиня

Г – Галичина

ГУ – Голос України

Д – Дума

ЗВУ – За вільну Україну

СП – Слово просвіти

УМ – Україна молода

Ч – Час

Ч/Т – Час/Time

Дан анализ сложных окказиональных лексем, в частности существительных и прилагательных, которые функционируют в украиноязычных газетах и журналах конца ХХ в. Внимание сосредоточено на их словообразовательной структуре и семантических особенностях. Констатируется факт, что наиболее активными способами образования окказиональных существительных и прилагательных являются композиция, юкстапозиция и сращение. Отмечается, что словообразовательная структура окказиональных сложных слов достаточно прозрачна и преимущественно не выходит за пределы традиционных образований.

Ключевые слова: окказионализм, окказиональность, сложное окказиональное слово, композиция, юкстапозиция, сращение.

The article is devoted to the analyses of compound occasional lexemes, in particular nouns and adjectives functioning in Ukrainian newspapers and magazines in the late 20-th century. The attention is paid to their word-forming structure and semantic peculiarities. It is stressed that the most active methods of forming occasional nouns and adjectives are composition, juxtaposition and joining. Word-forming structure of occasional compound words is rather transparent and in most cases is within the frameworks of traditional formations but the peculiarity of components' ability to combine and their functioning in speech prove their occasional nature.

Key words: occasionalism, occasionality, occasional compound word, composition, juxtaposition, joining.

Одержано 15.02.2013.